

Kiinnittävät ja kuluttavat siteet: vieraantuminen ja vastarinta työssä

SUVI SALMENNIEMI

Yhä suurempi osa suomalaisista uupuu työssä. Tuoreen työ- ja elinkeinoministeriön työolobarometrin mukaan työelämä kuormittaa aiempaa enemmän ja aiempaa suurempi osa kokee työssä henkisesti raskaaksi. Etenkin alle 35-vuotiaiden kokemus työn henkisestä kuormittavuudesta on yleistynyt. (Työolobarometri 2019.) Mielenterveyden syyt ovat nykyisin merkittävin peruste työkyvyttömyyseläkkeille (Eläketurvakeskus 2020) ja mielenterveyden häiriöistä johtuva työkyvyttömyys on lisääntynyt etenkin nuorten aikuisten kohdalla, 30 prosenttia vuodesta 2005 vuoteen 2015 (Vierula 2018). Nuorisobarometrin mukaan noin 70 prosenttia suomalaisista nuorista aikuisista ajattelee, että työelämä vaatii nykyisin työntekijöiltä niin paljon, että monet palavat ennenaikaisesti loppuun (Haikkola & Myllyniemi 2019). Ilmiö on myös varsin sukupuolittunut: työuupumus vaivaa erityisesti naisia ja naisvaltaisia hoiva- ja opetusaloja – hoitajia, opettajia, varhaiskasvattajia. Naisvaltaisilla aloilla koetaan enemmän kiirettä ja naiset kokevat omat vaikutusmahdollisuutensa työssä systemaattisesti heikommiksi kuin miehet (Työolobarometri 2019). Tämä tekee työssä uupumisesta myös äärimmäisen ajankohittaisen sukupuolipoliittisen kysymyksen. Suomessa näitä kehityskulkuja ja naisten työuupumuk-

sen kokemuksia ovat tarkastelleet ansiokkaasti muun muassa Sanna Rikala (2013) sekä Maija Korhonen ja Katri Komulainen (2019).

Julkinen keskustelu työuupumuksesta painottuu vahvasti yksilöpsykologisiin selitysmalleihin. Ihmisiä kannustetaan huolehtimaan työkyvyttään ja tekemään itseensä strategisia investointeja maksimoidakseen työkykynsä ja arvonsa työntekijänä epävarmoilla työmarkkinoilla ja yhteiskunnan kilpailullisissa pudotuspeleissä. Ratkaisuja työelämän henkiseen kuormittavuuteen etsitään jumppapalloista, ”itsensä johtamisesta”, mindfulnessista, ”resilienssivalmennuksesta”, ”omien rajojen tunnistamisesta” ja lääkkeistä. Varsinkin naisten työuupumusta selitetään usein stereotyyppisesti naisille ”ominaisilla” luonteenpiirteillä, kuten miellyttämishalulla, kiltteydellä ja tunnollisuudella, vaikka tiedetään, että naisvaltaiset alat ovat kroonisesti ”ali”: aliresursoituja, alipalkattuja ja aliarvostettuja. Näin rakenteelliset ongelmat ja konfliktit olemuksellistetaan, psykologisoidaan ja jätetään yksilöiden itsensä ratkaistaviksi. Työ ja työssä uupuminen epäpolitisoituvat ja rajautuvat rakenteellisten muutospyrkimysten, vallan ja resurssien jakamisen ulkopuolelle.

Yksilöpsykologiset lähestymistavat myös usein välineellistävät työuupumuksen torjunnan ja val-

jastavat sen vallitsevien olosuhteiden ylläpitämiseen. ”Työssä jaksamiseen” ja ”työhyvinvointiin” tulee panostaa, jotta työntekijät saadaan pysymään työssä ja tuottavina. Työntekijöiden hyvinvointi ei ole tavoite itsessään, vaan keino sitoa heidät kilpailukyvyn ja talouskasvun varassa lepäävän tuotantjärjestelmän uusintamiseen. Vaikka monet terapeuttisista, työkykyä ylläpitävistä toimista saattavat olla yksilön kannalta merkityksellisiä ja auttaa selviytymään tässä ja nyt, ne eivät usein kuitenkaan puutu ongelmien rakenteelliseen perustaan. Näin ne kääntyvät helposti sementoimaan vallitsevia epäinhimillisiä olosuhteita: tarjoamaan sopeutumista ja sinnittelyä ja edistämään sitä, että työntekijän ruumis ja mieli kestäisivät paremmin rakenteiden raskasta painoa.

On syytä pysähtyä tarkastelemaan kriittisesti näitä työtä ja työssä uupumista koskevia lähestymistapoja ja niistä juontuvia ratkaisumalleja. Tarvitsemme käsitteitä, joiden avulla voimme ymmärtää työssä uupumista yhteiskunnallisena kysymyksenä, kapitalistisen yhteiskuntamuodostelman systeemisena seurauksena. Ehdotan, että vieraantumisen voisi olla tällainen käsite, siten kun sitä on viime aikoina kehitelty kriittisen teorian piirissä. Sosiologian klassikko C. Wright Mills (2015, 23) kirjoittaa, että ”monia suuria sosiaalisia ongelmia samoin kuin monia ihmisten kokemuksia vastoinkäymisistäkin kuvataan ’psykiatrisin’ käsittein ja näin ... yritetään usein intohimoisesti välttää tarttumasta modernin yhteiskunnan laajoihin yhteiskunnallisiin kysymyksiin ja ongelmiin”. Mills kirjoitti huomionsa 1950-luvulla, mutta se on aivan yhtä totta tänään. Tarvitsemme käsitteitä, joiden avulla voimme tehdä rakenteellista analyysiä ja ymmärtää omaa tilannettamme osana laajempaa yhteiskuntamuodostelman historiallista logiikkaa – eli millsiläisittäin kääntää työssä uupumisen huoli yhteiskunnalliseksi ongelmaksi. Ehdotan, että vieraantumisen käsite voi toimia tällaisena diagnostisena kääntämisen työkaluna, jonka avulla voimme ristivalottaa ruumiillisen ja rakenteellisen välistä suhdetta. Se avaa mahdollisuuden tarkastella työelämän kärsimystä rakenteellisena kysymyksenä, joka ei ratkea vain hengittelyllä, kuntopyörällä ja motivaatioseminaareilla, ja virittää keskustelua vaihtoehdoista

ja keinoista kamppailla vieraantumista vastaan.

Käsittelen tässä esseessä vieraantumisen kokemuksia työssä asettumalla dialogiin viimeaikaisen kriittisen teorian keskustelujen kanssa. Näissä keskusteluissa vieraantumista lähestytään suhteissa rakentuvana ja painotetaan toimijoiden kokemuksen, merkityksenannon ja vastarinnan näkökulmia. Vieraantumisen käsitteen avulla on mahdollista tutkia sitä, millaiset suhteet kuitistavat, köyhdyttävät ja välineellistävät meitä, ja toisaalta millaiset suhteet voivat edistää mahdollisuutta identifioitua ja kiinnittyä. Millaiset suhteet hylkivät meitä, entä millaiset kannattelevat? Vieraantumisen käsite tarttuu ideologisten interpellatioiden ja työn elettyjen todellisuuksien väliin ristiriitoihin ja avaa näin mahdollisuuden tarkastella kriittisen teorian perushengen mukaisesti todellisuuden ja sen tarjoamien mahdollisuuksien välistä jännitettä.

Vieraantuminen, jälleen kerran

Päädyin vieraantumista koskevien keskustelujen äärelle tutkiessani vaihtoehtoisia hyvinvointikäytäntöjä, eli erilaisia populaaripsykologisia itsensä kehittämisen ohjelmia, vaihtoehtohoitoja ja uushenkisyyden muotoja. Tein etnografista kenttätyötä viiden vuoden ajan 2014–2018 ja etsin vastausta siihen, miksi ja miten suomalaiset harjoittavat näitä käytäntöjä. Tutkimustani viriti kiinnostus ymmärtää, mikä näissä käytännöissä puhuttelee, millaisina ne koetaan ja millaisia valtasuhteita ja politiikkaa niissä rakentuu. Haastattelin eri-ikäisiä naisia ja miehiä, jotka toimivat monenlaisissa ammateissa, muun muassa toimistotehtävissä, myyntityössä, insinööreinä, vaihtoehtoohoitajina, yrittäjinä, hoito- ja kasvatusalan tehtävissä, elämäntaitoalentajina, kampaajina, siivoojina ja markkinoinnin ja median tehtävissä. Osa oli haastatteluhetkellä työttöminä, sairauslomalla, eläkkeellä tai opiskeli uuteen ammattiin. Liki viidenkymmenen haastattelun lisäksi osallistuin erilaisiin koulutuksiin, seminaareihin ja tapahtumiin saadakseni paremman käsityksen kentän toiminnasta.

En alun perin lähtenyt tutkimaan työtä, mutta kenttätyön kuluessa työstä tuli tutkimuksen kes-

keinen teema. Kuulin tutkimukseni aikana lukuisia tarinoita siitä, miten työ uuvutti, masensi ja sairastutti. Kutsun näin jäsennyksiä työelämän kärsimystarinoiksi. Tarinoissa työ painoi raskaasti ruumista ja mieltä. Ihmiset kertoivat siitä, miltä tuntuu ”ku ei vaan jaks”. He kokivat olleensa ”aivan pohjalla”, ”aivan loppu” ja ”ihan rapakunnossa”. Osalla ”fyysiikka petti” ja he olivat ”tillintallin väsymyksestä”. He olivat ”työstä ja elämästä erittäin stressaantuneita”. Moni puhui ”ylikuormitetusta arjesta” ja ”valtavasta stressikertoimesta” ja totesi olevansa ”ihan sillä viimesellä burnout-pisteellä”. Eräs haastateltava kertoi voimattomuudesta, kun ”ei työterveyslääkäri usko eikä psykologi, ja töissä vaan sanotaan, että no kyllä sä nyt varmaan vielä tämän projektin voit ottaa. En enää nukkunu ja oli kauhee ahdistus.”

Ryhdyin etsimään käsitteitä, joiden avulla voisin ymmärtää mistä näissä kärsimystarinoissa oli kyse. Tarinat eivät kertoneet vain yksilöllisen uupumuksen affektiivisista ja ruumiillisista rekistereistä, vaan niissä piirtyi esiin laajempia kapitalistisen elämänmuodon pakottavia ja alistavia rakenteita. Keskustelut työetiikasta, terapeuttisesta kulttuurista ja uusliberalismista auttoivat tarttumaan moniin tarinoissa esiin tuleviin teemoihin, mutta jotain tuntui aina jäävän yli ja tavoittamattomiin. Kunnes sattumalta törmäsin kriittisen teorian nykykeskusteluihin ja oivalsin: tarinoissa saattaisikin olla kyse vieraantumisen. Se, että vieraantumisen käsite ei ollut tullut mieleeni ei ole ihme, sillä käsite oli pitkään epämuodikas ja hiipui pitkälti käytöstä ankaran kritiikin saattamana 1970-luvun kuluessa. Päädyin tulkitsemaan työn kärsimystarinoita vieraantumisen käsitteen avulla, sillä se antaa mahdollisuuden kytkeä työn ruumiilliset ja affektiiviset kärsimyskokemukset osaksi kapitalistisen yhteiskuntamuodostelman toimintalogiikkaa ja valottaa kapitalismin ”psykkistä elämää”; sitä, miten kapitalismin ristiriidat tulevat eläviksi tunteiden, kehon, psyyken ja aistien tasolla.

Vieraantuminen klassisessa määritelmässään viittaa siihen, että työ kapitalismissa vieraannuttaa ihmisen työnsä tuloksista, omasta toiminnastaan, luonnosta, muista ihmisistä ja itsestään (Marx 1959, 67–83). Vieraantunut työ näivettää

työntekijän sisäisen elämän, ”tukahduttaa hänen ruumiinsa ja raunioittaa hänen mielensä”, mikä johtaa itsensä menettämiseen (mt, 70–73). Näin kapitalistinen yhteiskuntamuodostelma tuottaa sellaiset olosuhteet, joissa ihmisten suhde itseensä ja maailmaan jäsenyyttä lähtökohtaisesti äärimmäisen rajoittuneena. Vaikka Marx otti myöhemmin etäisyyttä vieraantumisen käsitteeseen, säilyi se keskeisenä analyttisenä työkaluna kriittisen teorian piirissä ja eritoten Erich Frommin tuotannossa. Tässä ”sosialistisen humanismin” perinteessä työ näyttäytyy perimmäisenä arvona ja yksilön luovuuden ilmentymänä, eräänlaisena ihmisluonnon olemuksellisenä perustana, josta olemme vieraantuneet ja johon meidän tulisi voida palata (Weeks 2011, 86). Ei-vieraantunut työ nähdään keskeisenä yksilöllisenä itseä toteuttamisen keinona: ihminen täydellistyy ja tulee omaksi, autenttiseksi itseksensä työn kautta.

Tämä ymmärrys vieraantumisenesta on saanut osakseen runsaasti kritiikkiä, joka on kohdistunut erityisesti sen olemukselliseen, liihistorialliseen ja paternalistiseen perustaan sekä sen sitoutumiseen tuotantokeskeiseen maailmankuvaan (Jaeggi 2014; Rosa 2010; Weeks 2011). Vieraantuminen nojaa oletukseen olemuksellisesta ja muuttumattomasta ihmisluonnosta sekä ajatukseen siitä, että olisi mahdollista määritellä ei-vieraantuneen työn, minuuden ja elämänmuodon ominaispiirteet objektiivisin kriteerein huomioimatta historiallisia kokemuksia ja subjektiivista merkityksenantoa (Weeks 2011). Nykyteoria painottaa, että vieraantuminen tulee riisua tällaisista oletuksista, jotta se voisi olla hyödyllinen analyttinen työkalu. Käsitteen uudelleenmäärittely edellyttää siirtymää substantiaalisista määrittelyistä suhteisuutta painottavaan lähestymistapaan sekä käsitteen ankkuroimista ihmisten subjektiivisiin kokemuksiin ja merkityksenantoon.

Viimeaikainen kriittinen teoria on pyrkinyt palauttamaan vieraantumisen käsitteen takaisin yhteiskuntatieteelliseen keskusteluun tärkeänä kapitalismin eettisen kritiikin välineenä. Sosiologi Hartmut Rosa (2010; 2015a, b & c) on käsitellyt vieraantumista osana laajempaa modernia yhteiskuntaa koskevaa teoriaansa, jota hän kutsuu ”yhteiskunnallisen kiihtymisen teoriak-

si” (*theory of social acceleration*). Rosan mukaan tämän hetken polttavimmat kriisit – ekologinen kriisi, finanssikriisi, demokratian kriisi ja psykologinen ”burnout-kriisi” – voidaan tulkita kapitalismin laaja-alaiseksi kokonaiskriisiksi, jota hän kutsuu ”dynaamisen vakauttamisen kriisiksi”. Tämä kriisi syntyy siitä, että nykyinen yhteiskuntamuodostelma voi uusintaa itseänsä ja vallitsevan sosioekonomisen, institutionaalisen ja rakenteellisen pohjan vain jatkuvan kasvun, laajenemisen ja kiihtymisen kautta. Dynaaminen vakauttaminen ei kuitenkaan ratkaise kriisejä, vaan itse asiassa pahentaa niitä. Rosa esittää, että olemme luoneet yhteiskuntamuodostelman, jonka toimintalogiikka on itseään tuhoava. Teollisen yhteiskunnan edistyksen lupaus on vauriissa länsimaissa haihtunut ja kääntynyt uhaksi. Yhteisöjen kehitystä ei enää ohjaa lupaus paremmasta tulevaisuudesta, vaan pikemminkin jatkuva kriisin tunnelma ja pakeneminen potentiaalisen jyrkänteen reunalta. Edistyksen horisontti on korvautunut kriisin ja katastrofin skenaarioilla. Tämä synnyttää kaksi dystooppista tulevaisuuden näkymää: jos emme jatkuvasti kasva ja innovoi, talous, demokratia ja hyvinvointivaltio sortuvat, ja suistumme köyhyyden ja epävakauden syövereihin. Mutta jos jatkamme rajatonta kasvua, kiihtymistä ja laajenemista, päädyimme vääjäämättä ekokatastrofiin.

Rosa (2010) esittää, että kilpailusta on tullut nyky-yhteiskunnan ja sen dynaamisen vakauttamisen keskeinen eetos, joka läpäisee kaikki elämänalueet. Jatkuva kilpailu, jossa jokaisen tulee aina uudelleen lunastaa paikkansa ja juosta kovempaa, jotta pysyisi edes paikallaan, yhdistetyn elämän yleiseen epävarmuuteen synnyttää monenlaisia vieraantumisen kokemuksia. Rosalle vieraantuminen kuvaa ”subjektin dysfunktionaalista suhdetta maailmaan” (Rosa 2015a, 93). Se on olemassaolon muoto, jossa subjekti kokee maailman välinpitämättömänä ja vastenmielisenä; jonakin, joka ei tarjoa vastakaikua. Emme tunne olevamme kotonamme omissa nahoissamme ja ruumiimme tuntuu meille vieraalta. Työ kaappaa koko elämän, mutta antaa vastineeksi vain vähän jos mitään. (Rosa 2010; 2015b; 2019.)

Rosa on teoretisoinut vieraantumisen käsitettä erityisesti suhteessa mielenterveyteen. Hänel-

le uupumus ja masennus ovat ”vieraantumisen äärimmäisiä muotoja”, joissa maailma näyttäytyy kovana, armottomana, kylmänä ja mykkänä (Rosa 2015b, 296). Uupumisen ja masennuksen ongelmassa ei ole kyse pelkästään työstä, vaan laajemmasta kilpailu- ja suorituskeskeisen elämänmuodon kriisistä. Rosan mukaan masennus ja uupumus kumpuavat siitä, ettei meillä ole enää tarjolla mielekäästä pitkän tähtäimen horisonttia. Ihmisiä saattaa motivoida hetkellisesti illuusio siitä, että vaikka juuri nyt on hektistä, tilanne paranee lähitulevaisuudessa. Tämä illuusio on kuitenkin pitkälti murentunut ja on tullut ilmeiseksi, ettei mitään parempaa ole näköpiirissä. Illusioiden menetys, paremman tulevaisuuden horisontin häviäminen, jatkuva juoksemisen pakko ja putoamisen pelko tuottavat ”psykologisen kriisin”, joka ilmenee mielenterveysongelmien kasvuna.

Myös filosofi Rahel Jaeggi (2014) on pyrkinyt käsitteellistämään uudelleen vieraantumista. Hänelle vieraantumisen ytimessä ovat suhteet, tarkemmin sanottuna ”suhteettomuuden suhde” (engl. *a relation of relationlessness*), jossa sekä itsesuhde että suhde maailmaan ovat köyhtyneet. Vieraantuminen merkitsee, ettei ihminen tunne olevansa kotona omissa nahoissaan ja maailmassa; suhde itseen, muihin ihmisiin ja sosiaaliseen maailmaan on purkautunut tai vaurioitunut. Ihminen kokee menettäneensä kosketuksen itseensä, omaan ruumiiseensa, haluihinsa ja toimintaansa. Elämänmuoto on Jaeggin mukaan vieraantunutta tai vieraannuttavaa silloin, kun ihmiset eivät pysty identifioitumaan siihen ja toteuttamaan itseään sen puitteissa. Vieraantunut subjekti muuttuu vieraaksi itselleen; hän ei koe itseään enää toimivaksi subjektiksi, vaan pikemminkin armottomien ulkopuolisten voimien pusertamaksi objektiksi mt.Hän kokee olevansa ikään kuin vieraiden voimien vankina; voimien, jotka ovat kääntyneet häntä vastaan. Vieraantunut maailma näyttäytyy merkityksettömänä; ihmiset eivät koe sitä omakseen eivätkä koe voivansa vaikuttaa siihen. Kun suhde itseen ja muihin välineellistyy, kuten on usein laita nykykapitalistissa käytännössä, synnyttää se vieraantumisen kokemuksia.

Tämä suhteisuus, joka korostuu Jaeggin ja Rosan ajattelussa, nostaa keskiöön itsesuhteemme

ja maailmasuhteemme laadun ja avaa tilaa kuvitella ja toteuttaa suhteita, jotka voisivat olla vähemmän vieraannuttavia. Ei-vieraantunut elämä ei ole jotakin, jota luonnehtivat tietyt etukäteen päätetyt sisällölliset muodot ja arvot. Pikemmin kyse on tavoista elää, joita erilaiset suhteet avaavat tai sulkevat pois. Tämä näkökulma kutsuu tutkimaan niitä erilaisia suhteita, jotka synnyttävät tai torjuvat vieraantumista, ja kartoittamaan niitä moninaisia kokemuksia ja muotoja, joita vieraantuminen saa.

Vieraantumisen kokemukset ja kokemuksia tuottavat suhteet ovat historiallisesti muuttuvaisia ja siksi niitä on tärkeä analysoida suhteessa kapitalismin historialliseen kehitykseen. Tärkeän kontekstin vieraantumisen tarkastelulle tämän hetken yhteiskunnissa tarjoaa Luc Boltanskin ja Eve Chiapellon (2007) vaikutusvaltainen analyysi, jossa he luotaavat nykykapitalismin toimintalogiikkaa sen ”hengen” ja arvontuotannon logiikan murroksen kautta. Jotta kapitalismi voi toimia ja uusintaa itsensä, sen tulee legitimoida itsensä. Tätä legitimaatiota on tavattu kutsua kapitalismin hengeksi (Weber 1958/1905). Kapitalismin henki on historiallisesti muuttuvainen ja se artikuloituu uudelleen kriisien myötä. Boltanskin ja Chiapellon mukaan mt.tämänhetkinen kapitalismin henki, jota usein kutsutaan myös jälkiteolliseksi työetiikaksi, kehkeytyi 1960–70-lukujen kapitalismikritiikin seurauksena. Tämä kritiikki kohdistui eritoten kapitalismin vieraannuttavaan luonteeseen; siihen, miten se kahlitsee luovuutta, autonomiaa ja itsensä toteuttamista, pilkkoo työn kapeisiin rooleihin ja köyhdyttäviin ja toisteisiin tehtäviin ja ylläpitää hierarkiaa ja yhdenmukaisuutta (Frayne 2015). Kritiikki nousi keskeisesti aikakauden vasemmistolaisista ja muista vastakulttuurisista liikkeistä. Kapitalistinen järjestelmä onnistui kuitenkin kaappaamaan tämän kritiikin ja sulauttamaan sen osaksi uutta legitimaatiotarinaansa, jossa työ määritellään itsensä toteuttamisen, onnellisuuden, luovuuden ja identiteetin lähteeksi (Boltanski & Chiapello 2007, 90; Weeks 2011, 60). Kritiikki, jonka tavoitteena oli inhimillistää työtä ja vapauttaa ihmiset vieraantumisen noidankehästä, kääntyi näin uudeksi alistuksen mekanismiksi. Merkityksen, luovuuden ja identi-

teetin arvot valjastettiin sitomaan ihmiset työskentelemään enemmän ja kovemmin kuin on tarpeen ja kuihduttamaan potentiaalista vastarintaa (vrt. Marcuse 1969). Tämä uusi legitimaatiotarina materialisoitui myös uudenaikaisina tapoina organisoida työtä ja tuotantoa ja synnytti prekarisaationa tunnetun ilmiökokonaisuuden: elämän ja työn yleisen epävarmuuden, epätyyppillisten työsuhteiden kasvun, ammattiliittojen aseman heikentymisen ja hyvinvointivaltion instituutioiden rapautumisen.

Kapitalismin uuden hengen mukaisessa jälkiteollisessa työetiikassa subjektiviteetti ja tunteet on valjastettu entistä kokonaisvaltaisemmin kapitalistiseen arvontuotantoon. Tämä näkyy hyvin esimerkiksi laajalti käytetyssä ”työn imun” diskurssissa, jossa innostus, intohimo ja uppoutuminen työhön näyttäytyvät työn normatiivisena odotuksena. Tässä prosessissa subjektiviteetti myös helposti välineellistyy (Boltanski & Chiapello 2007, 98). Itsensä toteuttaminen ei ole vain ”mahdollisuus” vaan pakottava velvoite, jonka suorittamista kontrolloidaan tarkasti. Persoonana, tunteet, eleet ja olemus eivät kuulu enää itselle, vaan niistä tulee osa tuotantokoneistoa, ja samaan aikaan persoonan työstämisestä ja brändäämisestä tulee itsessään työsuorite, jolla pyritään varmistamaan mahdollisuus työhön. Itsen ja työn välinen raja hämärtyy. Kun ruumiillisia, psyykkisiä ja affektiivisia dispositioita kohdellaan yhtenä tuotannontekijänä muiden joukossa (mt. 98, 471) ja ne kytketään entistä syvällisemmin osaksi arvontuotannon ja voiton maksimoinnin logiikkaa, syntyy uudenlaisia vieraantumisen kokemuksia. Tätä ennakoivat sosiologi Arlie Hochschild (1983) teoksessaan *The Managed Heart*, jossa hän osoittaa, että kun tunteet ja minuus valjastetaan osaksi työsuoritusta palvelualoilla, työntekijät kokevat vieraantuvansa niistä osista minuuttaan ja ruumiillisuuttaan, joita he joutuvat pakotettuna käyttämään työssään muiden hyödyksi. Työn ala myös laajenee. Palkkatyön päälle tulee työkyvyn ylläpitoon tähtäävä toimeiliasuus – juoksumatolla hikoilu, unen seuranta älylaitteella, suorituskyvyn ja tehokkuuden parantaminen *self-help*-kirjallisuuden avulla. Tämä ”työkykytyö” näyttäytyy näennäisen vapaaehtoi-

sena, mutta se kytkeytyy tiiviisti kilpailuyhteiskunnan pakottavaan logiikkaan: kun työstä on tullut aiempaa tärkeämpi identiteetin ja itsensä toteuttamisen lähde, kun yhteiskunta painottaa sitä entistä vahvemmin täysimääräisen kansalaisuuden mittana ja kun työstä on samaan aikaan tullut aiempaa epävarmempaa ja kilpaillumpaa, ei ole mikään ihme, että niin monia uuvuttaa.

Kone, häkki ja ruoska

Millaisia muotoja ja ilmentymiä vieraantuminen saa jälkiteollisissa yhteiskunnissa ja kapitalismin uuden hengen oloissa? Millaisia vieraantumisen kokemuksia ja vieraannuttavia suhteita nykyinen kapitalismi ja sen työetiikka synnyttävät? Miltä vieraantuminen tuntuu? Näitä kysymyksiä olen pohtinut oman etnografisen aineistoni valossa. Kriittisen teorian hengen mukaisesti olen asettanut vieraantumisen teoreettisen keskustelun dialogiin ihmisten tunteiden, uskomusten ja toiminnan empiirisen tarkastelun kanssa ja pyrkinyt jäsentämään kapitalismin elettyä ja kokemuslista todellisuutta sen kaikessa ristiriitaisuudessaan (Rosa 2010, 52; Browne 2017).

Tutkimissani työn kärsimystarinoissa piirtyi vahvasti esiin jälkiteollisen työetiikan ristiriidat ja vieraannuttavat suhteet. Keskeinen vieraantumista synnyttävä tekijä niin keskiluokkaisissa kuin työväenluokkaisissa töissä oli kokemus ristiriidasta työn ideologisten interpellatioiden ja todellisuuden välillä. Yhtäältä ihmisiä kutsutaan osallistumaan, sitoutumaan ja identifioitumaan työhön, mutta samalla se tehdään toistuvasti mahdottomaksi tai se välineellistetään ja kaapataan osaksi tuotantoprosessia, jossa siitä tulee tarkasti ulkoa käsin säädelty suorite. Työn ideologiset lupaukset jäävät lunastamatta.

Jälkiteollisen työelämän kuvaukset kuulostivat myös toistuvasti hätkähdyttävän ”teollisilta”. Itsensä toteuttamisen, luovuuden ja yksilöllisyyden sijaan tarinoissa artikuloituivat kokemukset ”koneina” ja ”robotteina” kohtelusta sekä kuuliaisuuden ja tottelevaisuuden vaatimukset. Kuten eräs haastateltava totesi: ”Sun pitää tehdä just niin kun työnjohto sanoo. Parempi et pidät turpas kiinni tai muuten saat kuulla.” Työn ku-

vauksissa toistuivat liukuhihnat, ruoskat, häkit, oravanpyörät, katapultit ja koneistot. Nämä metaforat kantavat mukanaan pitkää vieraantumisen merkityshistoriaa ja välittävät kokemuksen voimattomuudesta työn alistavien rakenteiden puristuksessa. Eräs tutkittavani on kirjoittanut kokemuksistaan työelämässä kirjan, jossa hän kuvaa näitä vieraannuttavia suhteita seuraavasti: ”Ihminen alistetaan koneen asemaan jatkuvasti kasvavien suoritusodotusten varjolla. ... Työntekijät ovat vain numeroituja suorittajia, joilla ei ole työnantajan valtakunnassa oikeutta tuntea eikä kokea mitään. ... Historiassa orjia ruoskittiin konkreettisesti, nyt ruoskitaan henkisesti”. (Pekola 2017, 91, 106, 168.)

Vieraantumisen kokemus kumpusi tarinoissa usein mahdottomuudesta tehdä omaa työtään hyvin ja eettisesti. Riittämättömät resurssit, jatkuvat organisaatiouudistukset ja vaikutusmahdollisuuksien puute johtivat uuvuttaviin kampauihin oman työn merkityksellisyydestä. Monille työn merkityksellisyys ei rakentunut ensi sijassa yksilöllisen itsensä toteuttamisen kautta, vaan siitä, että omalla työllä voisi kokea olevan laajempaa merkitystä. Eräs hallintotehtävissä toiminut ja uupumuksen takia sairauslomalla oleva haastateltava kuvasi tätä seuraavasti: ”Sä et saa tehdä sitä työtä sillä tavalla et sillä olis jotain merkitystä yhteiselle hyvälle. Aivan niin kun se olis joku rasite organisaatiolle, jos haluis tehdä työtä niin, että sillä olis jotain merkitystä muille.”

Haastateltavat kampaailivat jatkuvasti ristiriidassa, jossa he pyrkivät kiinnittymään työhönsä, mutta samaan aikaan työ tuntui hylkivän heitä ja heidän sitoumuksiaan ja uhkasi murentaa heidän suhteensa itseensä ja maailmaan. Vieraantuminen näkyi usein monenlaisina affektiivisina ja ruumiillisina kokemuksina. Vieraantuminen kerrottiin kokemuksena itsen menettämisestä, kyvyttömyytenä löytää yhteyttä omaan kehoon ja välinpitämättömyytenä sitä kohtaan. Kehon kerrottiin lähettäneen ”signaaleja”, mutta näille oli tultu ”sokeiksi” tai niitä ei haluttu huomioda. Omaan kehoon päädyttiin suhtautumaan kuin koneena, joka ei saisi hyytyä tai mennä epäkuntoon.

Työ hylki myös hyvin henkilökohtaisella tasolla. Vaikka jälkiteollinen työetiikka painottaa

yksilöllisyyden ja persoonan merkitystä, työn kokemuksellisessa todellisuudessa nousivat esiin ”hyvän työntekijän” normin kaventuminen. Haastateltavat kokivat, että työ hylki heitä nimenomaan ihmisinä. Kuten eräs haastateltava totesi, ”en kelvannu sille minun yhteisölle ihmisenä, minun ei annettu olla se, joka olen”. Kyse ei ollut siitä, etteikö heillä olisi ollut työhön tarvittavia tietoja ja taitoja, vaan siitä, ettei heitä hyväksytty ja tunnustettu ihmisinä. Työn ja persoonan raja sumenee ja alistuksesta työssä tulee vahvasti henkilökohtaista ja subjektiveettiin kajoavaa. Eräs haastateltava koki, että jollei työntekijä täytä joustavan, kuuliaisien ja muutoksiin sulavasti sopeutuvan työntekijän normia, hän on ”ikään kuin auttamatta jotain huonompaa väestönosaa.”

Vastarinnan mahdollisuudet

Vieraantumisen ei kuitenkaan synnytä vain kärsimystä vaan myös vastarintaa. Herbert Marcuse (1969, 262) muistuttaa, että yksi muutoksen siemen itää siinä, että ihmiset ”alkavat kieltäytyä pelaamasta yhteistä peliä”. Tällaisella kieltäytymisen politiikalla on pitkä historia monenlaisissa liikkeissä kuten autonomisen marxilaisuuden ja feministisen politiikan perinteissä. Marcuse (mt. 261) siteeraa ranskalaista filosofia ja kirjailijaa Maurice Blanchotia, joka kirjoittaa:

Se mistä me kieltäydymme ei ole arvotonta tai merkityksetöntä. Juuri tämän takia kieltäytyminen on välttämätöntä. On olemassa järki jota emme enää hyväksy; tarjotaan näennäisviisautta joka kauhistuttaa meitä; esitetään myöntymiseen ja sovintoon kehottavia pyyntöjä joita emme enää ota huomioon. Väliä ovat katkenneet.

Tutkimukseni kärsimystarinoissa välit työhön olivat monin tavoin katkenneet. Haastateltavat kertoivat erilaisista arkipäivän tavoista, joiden avulla he pyrkivät pakenemaan työelämän vieraannuttavista suhteista ja avaamaan tilaa toisenlaisille tavoille elää ja olla. Vastarinta ei useinkaan ollut näkyvää tai organisoitunutta, vaan pieniä arjen toisiin tekemisiä, pisteittäistä mutta sinnikästä suostumattomuutta, hiljaista ja usein yksilöllistä

vetäytymisen politiikkaa, jonka avulla kieltäytyttiin alistamasta elämää työlle. On huomionarvoista, että näihin kieltäytymisen strategioihin oli usein päädytty siinä vaiheessa, kun kaikki muut korit oli katsottu. Moni oli pudonnut työsuojelun, työterveyden, ammattiliittojen ja terveyskeskusten verkkojen läpi ilman apua. Osa haastateltavista oli ollut itse mukana ammattiyhdistystoiminnassa, mutta joutunut todistamaan sen kyvyttömyyden tarttua jälkiteollisen ajan vieraantumisen kokemuksiin ja kääntää niitä poliittisiksi kamppailuiksi.

Kun perinteiset työn ja hyvinvoinnin organisaatiot olivat osoittautuneet kyvyttömiksi tarttumaan työn kärsimyksiin, ratkaisuja oli haettava muualta. Moni pyrki vaihtoehtoisten hyvinvointikäytäntöjen avulla ottamaan etäisyyttä ja irrottautumaan tavalla tai toisella työn ja työkeskeisen yhteiskunnan toimintalogiikasta ja kurottautumaan kohti vähemmän vieraannuttavia tapoja elää. He pyrkivät saamaan valtaa omaan elämäänsä kieltäytymällä tuottavuuden, kasvun ja suorittamisen eetoksesta (vrt. Merrifield 2011, 63). Osa oli päätenyt jättäytymään palkkatyön ulkopuolelle ja eli joko sosiaalituen varassa, puolisoon tuloilla tai satunnaisilla työkeikoilla. Osalle vetäytyminen oli näyttänytynyt pakkona: keho ei yksinkertaisesti enää kestänyt työtä ja näin vetäytyminen toimi itsesuojelun ja viimesijaisen vastarinnan keinona (vrt. Frayne 2015; Rikala 2016). Tämä havainnollistaa sitä, miten ruumis on paitsi työn tekemisen ehto, myös sen raja (Federici 2014, 141). Raja oli tullut monilla vastaan: itseä enää pystytty tai haluttu ylläpitää työtä varten. Osa hakeutui myös itsensä työllistäjäksi ja pyrki tätä kautta luomaan toisenlaisia työn tekemisen tapoja ja mahdollisuutta elää omien arvojen mukaan. Osa kieltäytyi kuntouttamasta itseään työn tarpeisiin ja kieltäytyi tarinamallista, jossa uupumus voitetaan ja työelämään palataan entistä vahvempana. Osalla vastarinta puolestaan ilmeni tietoisena jäämisnä työhön ja työn tekemisenä vastoin vallitsevia normeja.

Kieltäytymisellä oli kuitenkin myös hintansa. Monille se merkitsi ongelmia toimeentulossa sekä häpeän ja epävarmuuden tunteita työkeskeisen yhteiskunnan normien rikkomisesta.

Itsensätyöllistäjät joutuivat puolestaan usein mieltämään, miten työtä olisi mahdollista tehdä eettisesti ja samalla saada siitä elanto. Vaikka vastarinnan pyrkimykset eivät aina tuottaneet niitä lopputuloksia, joita oli lähdetty tavoittelemaan, olennaista on esiin piirtyvä kaipuu ja liike toisenlaiseen olemassaolon tapaan. Ihmiset kieltäytyivät kannattelemasta maailmaa, joka uhkasi kiskoa heidät pinnan alle, ja jonka oikeutusta he eivät enää tunnustaneet.

Kamppailu vieraantumista vastaan rakentui useimmiten yksilöllisille vastustuksen muodoille, mikä herättää kysymyksen kollektiivisen kamppailun edellytyksistä. Kapitalismille ominainen pyrkimys kaapata aika ja tila estävät tehokkaasti kollektiivisen vastarinnan muotoutumista. Siksi perinteinen kamppailu työajasta ja vapaasta ajasta on yhä ajankohtainen, mutta myös uusilla tavoilla: kun työ valuu yhä enemmän muodollisen työajan ulkopuolelle, työajat epäsäännöllistyvät, työajan käsite venyy ja hämärtyy, ja vapaa-aika muuntuu työkykyä ylläpitäväksi työajaksi. Elämä ajautuu turboahdettuun ähkyyyn, jossa vaihtoehtoja ei ehdi tai jaksa miettiä. Jos ei ole aikaa ajatella ja mahdollisuutta tulla yhteen muiden kanssa ja löytää tätä kautta yhdistäviä kokemuksia ja etuja, mahdollisuudet syyttää kollektiivista toimintaa, muokata omaa elämää ja muotoilla yhteiskunnallisia vaihtoehtoja vähenevät. Ajan ja tilan kaappaaminen estää tehokkaasti yhteisen poliittisen horisontin syntymisen ja näivettää vastarinnan mahdollisuuksia. Rakenteellisten selitysmallien hiipuminen kaventaa myös oleellisesti vaihtoehtojen muotoilua ja ratkaisujen kuvittelamisen avaruutta. On vaikea kuvitella, miten voisi olla toisin ja miten muutos voisi tapahtua, jos ilmatilaa hallitsevat yksilökeskeiset selitysmallit, joissa kaikki palautetaan henkilökohtaisiin valintoihin ja vastuuseen.

Vastarinta opettaa meille aina jotakin vallasta, sekä sen pakottavasta voimasta että sen väistämättömästä hauraudesta. Voidaanko kasvava uupumus ja tyytymättömyys tulkita vihjeeksi siitä, että kapitalismin legitimaatiotarina, sen ”uusi henki”, on kriisiytynyt ja menettämässä otteensa? Tämä henki ei enää riitä saamaan ihmisiä sitoutumaan työhön ja toisaalta sen rakenteet

uhkaavat kääntyä itseään vastaan ja syövän sen edellytyksiä – ruumis ja mieli eivät enää yksinkertaisesti kestä työn painoa. Onko ristiriita työn ideologisten kutsujen ja työn todellisuuden välillä tullut niin ilmeiseksi ja sen synnyttämät vieraantumisen kokemukset niin akuuteiksi, ettei niitä voida enää ohittaa? Työn kärsimystarinat havainnollistavat, että työn ja työkeskeisen yhteiskunnan vieraannuttavia suhteita vastustetaan ja paetaan monin tavoin. Nämä tavat eivät ole aina näkyviä tai pidä itsestään meteliä, vaan tekevät työtään pinnan alla, katveissa ja varjoissa.

Kulttuurikriitikko Andy Merrifield (2011, 105–6) on peräänkuuluttanut utooppista ajattelua ja mielikuvitusta ruokkivaa ”maagista marxilaisuutta”. Hänen mukaansa perinteinen marxilainen analyysi pystyy kyllä tuottamaan tarkkanäköistä kritiikkiä ja osoittamaan perusteellisesti kapitalismin monet ongelmat, mutta se antaa meille vain vähän konkreettista osviittaa poliittiseen käytäntöön, maailman muuttamisen muotoihin. Samansuuntaista kritiikkiä ovat esittäneet myös feministitalousmaantieteilijät Julie Graham ja Katherine Gibson (Gibson-Graham 1996; 2006), jotka ovat hahmotelleet konkreettista poliittista käytäntöä kehittämällä toimintamuotoja kapitalistisen elämämuodon purkamiseen elävän talouden (engl. *community economy*) tutkimusohjelman ja erilaisen käytännön kokeilujen kautta (mt., Gibson-Graham, Cameron, Healy & Talvikallio 2019). He ovat peräänkuuluttaneet postkapitalistista ”mahdollisuuksien politiikkaa”, jossa ei odoteta mahdollista kaukaisessa tulevaisuudessa hämmöittävää vallankumousta, vaan toimitaan toisenlaisen todellisuuden tekemiseksi tässä ja nyt, toteuttamalla erilaisia arkipäivän kokeiluja historiallisesti muovautuneissa epävarmuuden ja vaikeuksien olosuhteissa (Gibson-Graham 2006, xxvi–xxvii). Työn kärsimystarinoissa ilmenevien vastarinnan muotojen voi kenties nähdä tavoittelevan jotakin samaa, pyrkivän toteuttamaan muutosta tässä ja nyt, olosuhteissa jotka usein toimivat näitä pyrkimyksiä vastaan. Tarinat kutsuvat meitä pohtimaan erilaisia vastarinnan tiloja ja muotoja ja sitä, miten eri puolilla kuplivat vieraantumisen kokemukset voitaisiin kääntää suuremmaksi muutoksen uomaksi. Mitä kaikkea voisi olla vie-

raantumista politisoiva ”mahdollisuuksien politiikka” ja ”maaginen” vastarinta? ■

VTT SUVI SALMENNIEMI *on sosiologian professori Turun yliopistossa.*

VIITTEET

- 1 Hanke oli osa laajempaa Suomen Akatemian rahoittamaan tutkimushanketta Tracking the Therapeutic: Ethnographies of Wellbeing, Politics and Inequality (päättönumero 289004).
- 2 Kirjoittaja on antanut suostumuksensa siteerata teosta hänen omalla nimellään.

KIRJALLISUUS

- Boltanski, Luc & Chiapello, Eve (2007) *The New Spirit of Capitalism*. Verso, London.
- Browne, Craig (2017) *Critical Social Theory*. SAGE, Thousand Oaks.
- Eläketurvakeskus (2020) ”Mielenterveyden sairaudet yleisin työkyvyttömyyseläkkeelle siirtymisen syy”. 8.4.2020. <https://www.etk.fi/ajankohtaista/mielenterveyden-sairaudet-yleisin-tyokyvyttomyyselakkeelle-siirtymisen-syy/> Viitattu 8.1.2021.
- Federici, Silvia (2014) *Caliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia, New York.
- Frayne, David (2015) *The Refusal of Work*. Zed Books, London.
- Gibson-Graham, J.K. (1996) *The End of Capitalism (As We Knew It)*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Gibson-Graham, J.K. (2006) *A Postcapitalist Politics*. Minnesota University Press, Minneapolis.
- Gibson-Graham, J. K., Jenny Cameron, Stephen Healy & Eeva Talvikallio (2019) *Elävä talous*. Vastapaino, Tampere.
- Haikkola, Lotta & Myllyniemi, Sami (2019, toim.) *Hyvää työtä! Nuorisobarometri 2019*. <https://tietoanurista.fi/wp-content/uploads/2020/12/nuorisobarometri2019-netti.pdf> Viitattu 8.11.2021.
- Hochschild, Arlie R. (1983) *The Managed Heart. Commercialization of Human Feeling*. University of California Press, Berkeley.
- Jaeggi, Rahel (2014) *Alienation*. Columbia University Press, New York.
- Korhonen, Maija & Komulainen Katri (2019) The moral orders of work and health: a case of sick leave due to burnout. *Sociology of Health and Illness* 41:2, 219-233.
- Marcuse, Herbert (1969) *Yksiuotteinen ihminen: Teollisen yhteiskunnan tarkastelua*. Weilin+Göös, Helsinki.
- Marx, Karl (1959) *Economic and philosophic manuscripts of 1844*. Foreign Languages Publishing House, Moscow.
- Merrifield, Andy (2011) *Magical Marxism*. Pluto Press, London.
- Mills, C. Wright (2015 [alkup. 1959]) *Sosiologinen mielikuvitus*. Gaudeamus, Helsinki.
- Pekkola, Senja (2017) *Kuka johtaa – itse*. Minna Ritari-kustannus, Kouvola.
- Rikala, Sanna (2013) *Työssä uupuvat naiset ja masennus*. Tampere: Tampere University Press.
- Rikala, Sanna (2016) ”Työuupumus ja vastarinnan mahdollisuudet”. Teoksessa Parviainen, Jaana, Kinnunen, Taina & Kortelainen, Ilmari (toim.) *Ruumiillisuus ja työelämä*. Vastapaino, Tampere, 182–198.
- Rosa, Hartmut (2010) *Alienation and Acceleration: Towards a Critical Theory of Late-Modern Temporality*. NSU Press, Copenhagen.
- Rosa, Hartmut (2015a) ”Capitalism as a Spiral of Dynamisation: Sociology as Social Critique”. Teoksessa Dörre, Klaus, Lessenich, Stephan & Rosa, Hartmut (2015) *Sociology, Capitalism, Critique*. Verso, London, 67–97.
- Rosa, Hartmut (2015b) ”Escalation: The Crisis of Dynamic Stabilisation and the Prospect of Resonance”. Teoksessa Dörre, Klaus, Lessenich, Stephan & Rosa, Hartmut (2015) *Sociology, Capitalism, Critique*. Verso, London, 280–305.
- Rosa, Hartmut (2015c) *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. Columbia University Press, New York.
- Rosa, Hartmut (2019) *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World*. Polity, Cambridge.
- Työolobarometri 2019*. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja 2020:53. <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/162527> Viitattu 8.1.2021.
- Vierula, Hertta (2018) Mielenterveyden häiriöt vievät yhä useamman nuoren työkyvyn. *Lääkäri-lehti* 3.10.2018.
- Weber, Max (1958/1905) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Charles Scribner's Sons, New York.
- Weeks, Kathi (2011) *The Problem with Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics and Postwork Imaginaries*. Duke University Press, Durham.